

Josip
Vidmar

Na potih zgodovine

Dnevnikeri poročajo o smrti angleškega zgodovinarja A. J. Toynbeeja, avtorja številnih zgodovinskih in filozofsko zgodovinskih knjig. Med njimi je predvsem omeniti *Študij zgodovine* v desetih zvezkih, ki je nastajal dvajset let, in vrsto razmišljajočih del, ki vsa slone na zgodovinskem znanju, imenoval pa bi jih lahko celo aktualistična, kakor je razvidno iz njihovih naslovov: *Kultura na razpotju*, *Svet in Zahod*, *Bodočnost Za-*

hoda, *O bogu in svetu*, *Človeštvo — odkod in kam?*, *Pot svetovne zgodovine*, *Preživeti prihodnost!* In če že niso ta dela neposredno aktualistična, so vsaj zasnovana na filozofiji zgodovine, ki bistveno soglaša s filozofsko zgodovinskimi tezami Oswalda Spenglerja, kakor so razložena in utemeljena v njegovem znanem napol aktualističnem delu *Propad Zahoda*. Razglabljanje o mislih obeh zgodovinskih filozofov, o zgodovini in o filozofiji, ki je posvečena njeni problematiki, se mi je razvijalo, kakor sledi.

1

Osrednja misel obeh zgodovinarjev je teza o večnem krogotoku kultur, ki jih naštevata osem in ki da nastajajo in propadajo izolirano, ne da bi vplivale druga na drugo in ne da bi kasnejše predstavljale kakršno koli nadaljevanje poprejšnjih. Tako pravi Spengler: »Tukaj ugovarjam zoper dve podmeni, ki sta pokvarili vse dosedanje zgodovinsko mišljenje: zoper podmeno o končnem smotru vsega človeštva in zoper zanikanje končnih smotrov nasploh.- Ali še določneje: »V človeški zgodovini ni smisla, je samo globoka pomembnost v življenjskih potekih posameznih kultur«. A. Toynbee je bil istega filozofsko zgodovinskega prepričanja z dvema razlikama: predvsem

je bil religiozen, kar Spengler ni, glede zahodne kulture pa je vendarle upal, da ne bo izginila brez sledu in da bo morda le oddala prihodnji kulturi tako ali drugačno pomembnejše izročilo ter da bo tako vendarle v nji živila dalje.

Očitno je, da je osrednja misel te filozofije zgodovine dovolj brezupna in mračna. Toda teze o nesmiselnem krogotoku kultur in civilizacije resnično ni mogoče prav lahko sprejeti. Sloni namreč na sorazmerno nezanesljivih predpostavkah. In vrhu tega sklepanje iz davnih zgodovinskih dejstev na sedanost in bodočnost, ko se eksistenca sveta popolnoma spreminja, tudi nikakor ni priporočljivo. Res je sicer, da so nekoč zgodovinske kulture večidel, vsaj navidezno, nastajale neodvisno druga od druge in da so tako tudi propadale. Klasična kitajska morda ni imela zveze z Indijo in ta jo je komajda imela s sumersko-mezopotamsko. Egipt je živel v svojem kulturnem krogu, s katerim je imeiā klasična antična kultura sorazmerno malo stikov. Ravno tako neodvisno je nastalo arabsko muslimanstvo, kakor je nedvomno popolnoma izolirano nastala in poginila najtragičnejša od vseh kultur — mehiško-azteška. Vemo pa tudi, iz kakšnega popolnega razsula antike in kaosa tavajočih napol nomadskih plemen se je na osnovi krščanstva razvila zahodnoevropska kultura, v kateri smo zrasli tudi mi Slovani, ki pa nas na primer Spengler v zvezi z zahodno kulturo skorajda sploh ne pozna, čeprav se veliko ukvarja z Rusi in Rusijo, o kateri pa ima povsem starokopitno romantične predstave in o kateri pravi, da je samo napol zahodnjaška. Njegova zelo apodiktična zgodovinska teza o tem se glasi: »Vse, kar se imenuje evropska kultura, je nastalo med Vislo, Adrijo in Guadalquivirom.«

Tudi če pristanemo na razčlenitev zgodovine na take in podobne kulture, se mi zdi vendarle glede njihove izoliranosti treba pripomniti, da ta morda le ni bila tako popolna, kakor trdita oba zgodovinarja. Verjetno je, da nam za trditev o absolutni izvornosti in ločenosti posameznih kultur vendarle manjka veliko zgodovinskih podatkov. Kljub silovitemu izmaličenju, ki ga je na poti doživel, je indijski budizem vendarle nekoč preplaval vso Kitajsko in še Japonsko in vprašati se je treba, kako da so takrat nastale tako intenzivne zveze med obema svetovoma in kulturama, kakršnih prej, kakor trdi Spengler, sploh ni bilo. Mohamed je vedel za Kristusa in ga je štel med svoje predhodnike. Grki so kljub vsemu le marsikaj prejeli od Egipta, čigar vpliv hočejo nekateri videti celo v azteških in inkovskih arhitektonskih spomenikih. Mitologija teh ameriških narodov govori o nekem belem preroku ali zveičarju, kakor tudi ceylonske slike predstavljajo Budo kot belopoltega človeka. Znana pa je tudi vloga Aleksandrije in pozneje helenistične kulture pri nastanku zgodovinskega krščanstva in vloga klasične grške miselnosti pri oblikovanju zahodnoevropskega humanizma.

Iz teh razlogov se mi zdi misel o popolnoma izoliranem obstoju posameznih zgodovinskih kultur komaj sprejemljiva. Kolikor pa je resnice na nji, je razložljiva iz geopolitičnih dejstev nekdanjih dob, v katerih so večje in bogatejše človeške skupnosti nastajale in se razvijale v rodovitnejših predelih sveta: v osrednji Kitajski, v porečjih Indije, v Mezopotamiji,

v Egiptu. Naseljenost vmesnih predelov pa je bila redka, manj razvita in tudi kot medij ne zejo uspešna. Toda kulturne otoke so kljub vsemu obdajali nekako prehodni in posredovalni predeli. V resnični izolaciji je verjetno eksistirala samo azteško-inkovska kultura, o kateri pa ne vemo, kako, kje in kdaj je nastala, vemo pa, kdaj in kako je propadla v navalu evropskih barbarov kakor toliko urejenih kolektivov nekdanjega sveta.

Vrh tega pozablja vse tako razmišljanje na zgodovinska dejstva, ki so tako ali drugače skupna vsem zgodovinskim enotam in ki so navsezadnje odiočala o usodi teh kultur. Vse so prešle vsaj v glavnem vse sociološke faze, ki jih poznamo iz zgodovine človeštva, od predzgodovinskih, o katerih vemo zelo malo, do nastanka širših skupin, rodov, mestnih enot, plemen, držav, narodov in družb in drugih sistemov od preduženjskega reda prek suženjstva, fevdalstva do meščanstva. To so dolgi zgodovinski valovi, ki zajemajo vse človeštvo in v njihovih vzgibih je dovolj prostora za vse obravnavane kulture, ki pa jih moremo do dobrega razumeti samo v zvezi s temi velikimi družbenimi preobrazbami in z njihovo dinamiko, četudi hkrati priznamo, da so kulture nastajale, se razvijale do nekega viška, upadale in odmirale.

Ugovorov, takih in podobnih in še drugačnih, sta bila oba zgodovinska filozofa, o katerih govorim, deležna vse od svojih prvih nastopov v evropski javnosti. Nakazati jih se mi zdi prav samo zato, ker nas vsaj posredno vodijo h glavnemu smotru tega zapisa, ki nikakor ni v teh bežnih kritičnih opombah. Gre mi za nekaj drugega. Gre mi za zgodovino in za filozofijo zgodovine, ki bi bili resnično dobrohotno in stvarno človeški in ki bi kljub obravnavanju posameznih kultur in njihovih odmiranj nikoli ne pozabili na osrednje dejstvo vse zgodovine, da človeštvo kljub usodni razčlenjenosti in kljub upadom in recidivam vendarle napreduje, da ima za sabo dolgo in strašno pot od prvih in pračloveških bitij, od prokonzulov vse do današnjega stanja, v katerem živimo in spričo katerega kljub vsemu lahko trdimo, da se človeštvo tudi kot celota zagotovo razvija in da je potemtakem v njegovi skupni zgodovini vsaj prav toliko pomembnosti in smisla kakor v zgodovinah posameznih kultur, čeprav so te videti, toda samo videti, bolj določne in bolj organične. Tega ne more in ne sme zanikati nobena zgodovina in ne prezreti nobena smiselna filozofija zgodovine.

2

Čeprav je pojem in besedo filozofija zgodovine prvi izrekel šele Voltaire, ne more biti dvoma, da je človek od nekdanj premišljal, ugibal in filozofiral o svojem življenju in njegovem smislu, o življenju skupnosti, v kateri je živel, in o njenem smislu ali vsaj o njeni usodi, se pravi o zgodovini rodu in njenem poteku, v katerem je iskal tak ali drugačen smisel. O tem nazorno govore vsakršne mitologije najrazličnejših narodov in ver, ki vse govore o smislu našega bivanja v raznih opisih velikega boja med lučjo in temo ali med kaosom in logosom ali med dobrim in zlim, v katerem

sodeluje ali naj sodeluje in soodloča tudi človek in če že ne človeštvo nasploh, pa vsaj rod ali pleme in vsak njegov član. Ravno tako pa vsebuje neko filozofsko misel, ki se nanaša na ves zgodovinski potek človeškega življenja, tudi mitološka predstava o zlati dobi sveta, ki da jo je človeštvo izgubilo ali zapravilo in ki jo je treba ponovno uresničiti na zemlji. Obe razlagi velikega dogajanja v človeškem svetu sta razširjeni v najrazličnejših mitologijah, kar vendarle govori za to, da je človeštvo kljub bolj ali manj izoliranim kulturam v duhu vendarle od nekdanj cnota, pa četudi nezavedna.

Krščanstvo je vneslo v te in podobne zamisli nove predstave, ki niso ne prepričevalnejše ne določno umnejše. Njegova mitologija o padcu človeka in o odrešenju človeštva je vplivala na zgodnje mislece te vere, ki so si seveda pod pritiskom svoje sodobnosti življenje sveta razlagali kot cerkveni oče Avguštin, ki je menil, da je vsebina vsega dogajanja na tem svetu boj med božjo in posvetno državo, smisel tega boja pa da je vpostavitev skupnosti človeštva z Bogom. Tomaž Akvinski je smisel zgodovine videl v približevanju k Bogu. Heglu je zgodovina postopna realizacija vesoljnega duha. Njen končni smoter je v tem: »da duh pride do vednosti o sebi, kaj pravzaprav je, in da to vednost opredmeti, jo uresniči v obstoječ svet, se tedaj objektivno proizvede«. In ta objektivna storitev duha je tudi eshaton ali iztek njegove zgodovine. Novejšim krščanskim mislecem, kakor na primer Merežkovskemu in njemu sorodnim, je zgodovina dejansko vršče se božje razodetje. Idealistu Bergsonu pa je kozmos kot tak stroj za proizvodnjo bogov. Najnovejši katoliški filozof Teilhard de Chardin pa je v to mistično približevanje k Bogu vnesel še idejo o skupnem razvoju kozmosa in človeštva k točki »Omega, ki je Bog«.

V kasnejših ali modernejših zgodovinskih filozofemih je določno čutiti vpliv ideje, ki jo je zasnovala klasična meščanska filozofska zgodovinska misel osemnajstega stoletja, ideje o razvoju oziroma napredku ali progresu. Klasično meščanstvo je bilo svobodoumno in nereligiozno, ni pa še bilo brez vseh idealističnih vplivov, zato si je ustvarjalo razne idealne družbene konstrukcije in utopične predstave, ki si jih je zamišljalo kot smotre zgodovinskega dogajanja. Kasnejše meščansko filozofiranje je v svoji dekadenci večidel prešlo v zagovor obstoječega družbenega reda in razrednih interesov, pri čemer se je začelo zatekati tudi k predstavam o tako imenovanih industrijskih družbah ali pa tudi k teoriji ponavljajočih se kulturnih ciklov, v katerih zaporednosti ni našlo nobenega občega smisla, kakor smo to videli pri Spenglerju in Toynbeeju. Znane so tudi konvergenčne teorije o nekakšnem nesocialističnem prehajanju razredov drugega v drugega. Organizirana misel o popolnem nesmislu vsega človeškega početja in vse zgodovine se je pojavila nekako s pozitivističnim materializmom; danes ustreza ta nevesela miselnost okusu in razpoloženju časa, v katerem je postal pojem absurda ena izmed dominantnih kategorij mišljenja in čustvovanja.

Nobena od vseh teh filozofij in razlag zgodovine ni ne sprejemljiva ne zadovoljiva. Večina jih je naivno idealističnih in celo mitoloških; ustvarjene so s preprosto, fantastično in ne posebno logično mislijo za preproste in lahkovorne ljudi ali za poznavalce dovolj obupnega okusa, ki se zatekajo

v tolažilne paradokse, kakršen je tisti znani: *credo quia absurdum*. V to skupino spadajo pravzaprav vse razlage dogajanja na tem svetu, ki se opirajo na kakršno koli religijo. Poleg teh nastajajo po osvoboditvi znanosti izpod nadzora verstev, filozofije zgodovine, ki se vsaj deloma opirajo na znanost. Tako tudi teoriji Spenglerja in Toynbeeja; nobeden od njiju pa ne upošteva zakonitosti družbenega dogajanja, ki ga je odkril marksizem, in ne vidi dvomnega napredka človeštva, ki nam ga kaže zgodovina našega rodu. V prepričevanju o nesmislu vse zgodovine in vsega življenja pa podpira vse pripadnike te miselnosti dandanes zlasti astronomska znanost, ki v številnih različicah napoveduje nedvomni konec našega planeta in celega našega sončnega sistema. Kdaj se utegnejo njene napovedi izpolniti, seveda ne ve nihče, kakor nihče ne ve, kaj bo dotlej s človekom, kakšna bodo bodoča pota človeštva, kakšen bo razvoj človeka samega in kakšni bodo skupni dosežki človeškega rodu, ne kolikšne so njegove možnosti in kje so njegove meje.

Zlasti futurološka vprašanja, ki seveda posegajo tudi v vprašanje smisla, vznemirjajo neučakano človeško misel. Odgovorov nanje nimamo. Vsaj ne zanesljivih. Eno pa je gotovo, da si je v zvezi z njimi vsekakor treba razjasniti našo preteklost in poiskati v nji napotke za ugibanje o prihodnosti in smislu. Razjasniti pa si je treba zgodovino trezno, znanstveno in z upoštevanjem vseh dejavnikov, od geopolitičnih, bioloških, socioloških, in s čim boljšim poznavanjem vseh važnih zgodovinskih dejstev. Danes pa je tudi še več kot naravno, da, neogibno je vključevati v razmišljanje teh stvari razlago zgodovinskih procesov, kakršno nam posreduje zgodovinski materializem, pri čemer pa ni prezreti niti velikih kulturnih formacij, o kakršnih govori zgodovinarja, ki sta dala povod za to razmišljanje. Toda treba jih je spraviti v sklad s trezno zgodovinsko mislijo, ki nam lahko pojasni njihove zgodovinske usode.

3

Tako občo zgodovino, kakor jo je imenoval naš prvi zgodovinar Josip Starè, tako svetovno zgodovino bi rad odkril in se z njo obogatil. Videl bi rad nastajanje srečnih aglomeracij nekdanjega človeštva na blagoslovljenih krajih, ki so s svojo plodnostjo omogočali lažje in polnejše življenje. Hotel bi, da bi mi nazorno pokazala nastanke zgodovinskega dogajanja od prvih predzgodovinskih procesov med prebivalstvom zemlje. Želel bi si opise začetne družnosti med ljudmi, ki je nastala v boju za obstoj in ob delovnih nalogah ali potrebah, kakršne presegajo moči posameznika. Bral bi rad zgodbe teh, po naravi obdarjenih otokov na zemeljski površini, kjer se je pričel razbremenjeni človeški duh prebujati k višjemu premišljevanju. Okrog teh otokov je vladalo trše življenje, ki je vzgajalo ljudi k večji telesni moči in energiji. Ta obrobni svet pa je neredko ogrožal prebivalstvo in razvoj kulturnejših središč, ki jih je često tudi uničeval.

V onih središčih so nastajale velike kulture in civilizacije. V srečnih primerih so rastle in se razvijale po svojih zakonih, dokler se ni energija,

ki je v njih težila k višjemu, utrudila in izčrpala. Zamirale so in ostajale brez življenjskih moči. V nesrečnejših primerih pa so jih uničevale tako imenovane barbarske sile preprostejših ljudstev, ki so se nakopičile neke v senci in poltemi zgodovine. Tako je bilo nekoč z nekaterimi velikimi kulturami, toda ta njihova usoda ne more ostati edino veljavno pravilo za sklepanje o današnjem in jutrišnjem času in za nastajajočo kulturo sedanjosti. Dandanes kulturni svet ne živi več v nevarni izolaciji. Nikjer na svetu ni več ne sence ne polteme, iz katere bi mogli vstajati novi uničevalci sedanje kulture. Svet je danes pregleden in nadziran in današnje človeštvo je kljub vsem razlikam vendarle že ena družina, ki je vsa bolj ali manj deležna velikega snovanja današnjega prebujajočega se človeštva in ki je tako ali drugače vključena vanj.

Prav tako pa se naša nastajajoča kultura bistveno razlikuje od minulih kultur še po odločilni lastnosti, ki bi jo imenoval perspektivnost. Zakaj so nekatere nekdanje kulture onemogle in odmrle? Ne moremo si odgovoriti, ne da bi vzeli v poštev njihovo idejno bistvo. To je pri večini od njih taka ali drugačna religiozna misel, ki ne more trajno voditi in usmerjati človeške življenjske volje. Ta stremi k temu, da bi si ljudje ustvarili red in blagor na tem svetu, in to z razumom, z dobrohotnostjo do vseh in do vsakogar. Religije pa so obračale pozornost ustvarjajočega človeštva drugam, v posmrtno življenje ali v tako ali drugačno službo bogu, ki je bila večidel zakrinkana služnost privilegiranim slojem družbe. V tem sporu z zdravim instinktom človeštva je kljub slabosti ljudi, ki si žele večne blaženosti, skrita smrtna kal vseh religioznih kultur.

Ko se je človeštvo ali vsaj njegov evropski del v svojem obstoju po preseljevanju narodov konsolidiral, je lahko postopoma začel ustvarjati produkcijska sredstva, ki so ga vodila dalje v vsem, v družbenosti in seveda tudi v kulturi ter duhovni rasti. Tu neke, pred prehodom iz fevdalnih časov v višje oblike družbe ali, če hočete, k mogočnejšim proizvodnim sredstvom visoke tehnike, je zvočni zid, pred katerim so obtičale vse prejšnje družbe. Religije prejšnjih kultur so družbe, v katerih so živele, privedle do tega zvočnega zidu, prek ni stopila nobena. V Evropi pa je kljub krščanstvu prišlo do nastanka strojev, do industrij in prek meščanstva do kapitalizma z vsemi njegovimi značilnostmi in posledicami. Prišlo pa je naposled tudi do marksistične znanosti. Odkrili so se nam pogloblitvi zakoni zgodovinskega razvoja, nastala je družba, polna notranjih nasprotij med kapitalom in delavstvom, hkrati pa tudi prva jasna znanstvena misel o tem stanju. Ta nam je odprla pot naprej in to ne samo za evropsko človeštvo, temveč za ves svet. Ta razumna misel postavlja pred nas nalogo, da je treba uresničiti človeški red na tem svetu, ki pa seveda ne pomeni konca ali izteka zgodovine, temveč samo konec prazgodovine in začetek pravih človeških zgodb, ki jih bosta vodila misel in znanost. Čež ta smoter marksistična misel ne želi segati, kakor tudi ne ustvarja nobenih utopičnih predstav o tej pravi zgodovini človeškega rodu, o kateri ne more nihče imeti ne jasnega spoznanja in ne jasne predstave.

Kljub pravkar rečenemu pa je zgodovinska materialistična misel vendarle odlična osnova za novo zgodovinopisje in za trezno filozofijo zgodovine. Ves obseg človeškega ustvarjanja, političnega, znanstvenega, filozofskega in umetniškega je mogoče tolmačiti z njo in vse dogajanje vezati v smiselne poteke in obsežne organske enote, posebno če bo bodoči zgodovinar upošteval Engelsove pripombe k Marxovemu in njegovemu zgodovinskemu materializmu, kjer bo lahko našel takole važno opozorilo: »Po materialističnemu pojmovanju zgodovine sta v zadnji inštanci v zgodovini odločilna momenta produkcija in reprodukcija resničnega življenja. Več nisva nikoli trdila ne Marx ne jaz. Če zdaj kdo to obrača v trditev, da je edino odločilen ekonomski moment, spreminja najin stavek v abstraktno, absurdno frazo, ki ne pove ničesar... Če učenci včasih bolj poudarjajo ekonomsko plat, sva morala Marx in jaz to zakriviti kama. Svojim nasprotnikom sva morala poudarjati poglavitno načelo, ki so ga zanikali, in tako ni bilo zmeraj ne časa ne prostora in ne priložnosti, da bi bila mogla pustiti drugim sodelujočim momentom, vpletenim v medsebojne učinke, do njihove pravice.«

Zgodovina, pisana na osnovi take misli, bi mogla ustvariti živo podobo človeških zgodb od prvih začetkov družnosti do današnjega dne. Kazala bi nastajanje in prihajanje rodov in narodov na svetovna prizorišča, zametke in razcvete njihovega življenja, njihovih kultur, njihovo rast in propad, zdaj tu zdaj tam na zgodovinskem prostoru, njihovo ugašanje in izročila, ki so jih po njih podedovali kasnejši rodovi in narodi. Kazala bi nastajanje njihovih družbenih tvorb, njihove preobrazbe in vzpone in bi pokazala v njihovih zgodbah nedvomno prisotno trajno prizadevanje človeka ustvariti razumnejšo in pravičnejšo obliko družbe, ki bi bila njegov pravi dom. A kazala bi tudi meje, do koder so se narodi drug za drugim, drug poleg drugega in prek drugega prebijali k tem višjim oblikam in še, do kod so se mogli prebijati v svojem iskanju. Taka zgodovina bi bila tudi ocena zgodovinskega snovanja posameznih skupin v človeštvu in človeštva v celoti. Tako zasnovana zgodovina pa bi nam hkrati pripovedovala tudi o fizični rasti človeškega rodu od sporadično obljudenih otokov na površini zemlje do obljudenosti širnih predelov in od te do postopnega zavzemanja celotne zemeljske oble ter do vedno gostejše naseljenosti vseh pokrajin sveta. S tem pa bi bil opisan prehod od strogo ločenih socialnih enot v veliko družino človeštva in njegovo današnje povsem novo ter v nekem smislu odločilno stanje. In kakor bi nam taka razlaga zgodovine razodevala njene zakonitosti in njeno elementarno težnjo k višjim in višjim oblikam družb ali družbe in vsega življenja, tako nam bo tudi določno pokazala veliko in nadvse pomembno dejstvo o lastnem prvobitnem vzgonu, ki ga vsakdo mora ugotoviti, če se ozre na prehojeno pot človeštva. Ta pot drži kljub vsem nekdanjim in sedanjim strahotam od prvotnega napol še živalskega človeka, ki je komaj shodil in si prižgal prvi ogenj, do človeka današnjega dne, ki ne začenja samo osvajati veselja, temveč si začenja urejati dom po spoznanem in

priznanem razumu in blagem nagonu, kakršna sta se razvijala v nas ob izkušnjah in preizkušnjah življenja v dolgih tisočletjih. Ta ugotovitev in spoznanje pa nam ne bosta govorila samo o preteklosti, temveč nam bosta kazala tudi pot naprej, ki bo v skladu z ustvarjalnimi in odrešilnimi močmi zgodovine, ki bo zanesljiva in ki nam bo dajala tudi trdno vero, da človeška zgodovina ni ne golo nesmiselno zaporedje dogodkov, ne ciklično ponavljanje skoraj vedno enakih procesov pa tudi ne približevanje k bogu ali h kakemu utopičnemu končnemu smotru, temveč da je težak, krvav in notranje odgovoren, toda nezadržan in neustavljivi proces, v katerem se bolj in bolj uveljavlja razum in npravna misel. In temu smislu mora služiti vsako, in to zavedno, smotno in odgovorno.

Rečeno je že bilo, da zgodovinski materializem ne ustvarja utvar ne o popolnem svetu in še manj o izteku zgodovine. Edina predstava, ki jo kot neposredni smoter postavlja pred nas, je brezrazredna družba, socialistična in nato komunistična. Kakšna bo konkretna podoba njegovega življenja in kakšne spremembe bo to novo življenje povzročilo v človeku, o tem ne govori veliko. Še manj pa seveda govori o še poznejši usodi sveta, o usodnih fizikalnih močeh v zemlji, na kateri prebivamo, o vsakršnih preobrazbah narave same po sebi in v zvezi s človeškim snovanjem ter o človeku bodočnosti samem; o njegovem razvoju, telesnem in umskem, o njegovih mejah, telesnih in umskih. Na vsa vprašanja v zvezi s temi stvarmi znanost še nima odgovora. Ima pa en sam odgovor na vse te premisleke, odgovor, ki ga zajema iz svoje razlage zgodovine: vsa zgodovina stremljeva k smotru, ki je v skladu z zgodovinsko materialistično mislijo opisan za prihodnji trenutek. Kdor hoče živeti v skladu z močmi zgodovine, sodeluj z njo v svojih dejanjih, odločitvah, v svojih mislih in sanjah, ki bodo samo v zvezi s tako službo progresu nosile v sebi slutnje tistega, kar nekoč bo; vse drugo se bo človeškemu rodu odkrivalo od dobe do dobe ob pomoči razuma in znanosti. Luči teh dveh svetil in še luč zgodovinskega vzgona so edine luči, ki nam lahko svetijo v somraku naše življenjske usode.